

Вишнівецька А. М.
*аспірант кафедри історії української літератури
Тернопільського національного педагогічного
університету імені Володимира Гнатюка*

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ДВОХ РЕДАКЦІЙ РОМАНУ «ЧОРНЕ ОЗЕРО» (1929 р. ТА 1956 р.) В. ГЖИЦЬКОГО

У статті зроблено спробу порівняльного аналізу двох редакцій одного роману «Чорне озеро» В. Гжицького 1929 та 1956 років. На основі модерного дискурсу виявлено низку авторських «доопрацювань» та змін, в результаті яких письменником було вилучено, внесено та перероблено ряд епізодів, що якісно вплинули на його художню вартість.

Ключові слова: роман, жанр, наративний дискурс, наратор, шовінізм, ідеологія.

В статье сделана попытка сравнительного анализа двух редакций одного романа «Черное озеро» В. Гжицкого 1929 и 1956 лет. На основе современного дискурса обнаружен ряд авторских «доработок» и изменений, в результате которых писателем было изъято, внесено и переделано ряд эпизодов, которые качественно повлияли на его художественную стоимость.

Ключевые слова: роман, жанр, наративный дискурс, наратор, шовинизм, идеология.

The article attempts to analytically compare two editions of the «Black Lake» by V. Gzhitskogo the 1929 and the 1956 editions. A number of author's «improvements» and changes on the basis of the modern discourse were discovered, that as a result of which, the writer took ownership, and reworked a series of episodes, which affected the quality of its artistic value.

Keywords: *novel, genre narrating discourse, narrator, chauvinism, ideology.*

Подорожі – одне із улюблених захоплень В. Гжицького. Проте здійснювались вони по-різному: з власної ініціативи і навпаки. Про це говорив ще І.Ф. Приходько: *«Любив їздити. Маршрути його творчих відряджень пролягали на Донбас та далеко за межі України – наприклад, на Алтай. Всюди вивчав життя, етнографію різних народів, як, до речі, і народу комі, коли вже не з власної волі був на Півночі»* [Приходько 1993: 119]. Такі подорожі залишились не лише особистим поневіряючим болем-спогадом, але й творчою реалізацією. Маємо на увазі роман «Чорне озеро» 1929 року – велике епічне полотно, написане під впливом подорожей на Алтай влітку 1928р., що є першим романом письменника.

Екзотична природа, незайманість ойротського краю, самобутнє життя малочисельного гірського населення, його прадавні традиції, язичницькі обряди та вірування, на межі руйнації ХХ ст. не могли обійти увагу письменника. В результаті щирого співпереїмання долею алтайців та актуальності тематики з'явився гострий, соціально-психологічний роман. Важка доля автора призвела й до важкої долі його творіння, що неодноразово видавалося й перевидавалося, постійно згладжуючи гострі моменти, що дратували тогочасну критику, аби не загубитись серед читацької аудиторії та не погубити його творця. Так, перше видання роману вийшло 1929 року в двох номерах альманаху «Літературний ярмарок», що викликало гостру дискусію. Цього ж року було видано твір й окремою книгою, а наступного – його російський варіант у Москві, що приніс славу та визнання В. Гжицькому. Через три роки в 1932 році на догоду влади автор вдруге перевидає «Чорне озеро». У 1933 р. митець був арештований, зазнав репресій на довгі роки в далекій

Півночі, а після більш чим двадцятирічної перерви починає новий період свого життя. У 1956 році видає кардинально нову редакцію того ж роману, у якій втрачається гострота, правдивість та художня вартість, бо з художньо-реалістичного він перетворився на ідеологічно-заангажований. Загалом роман багато перевидавався: 7 видань «Чорного озера» за М. Родьком, «8 разів і двічі за кордоном – у Німеччині та Канаді» за П. Тимочком [Тимочко 1995: 2]. Нова редакція роману мала не лише пом'якшити міжнаціональні проблеми, а й вилучити будь-яку згадку про великодержавну політику Росії та ввести новий образ «позитивного» персонажа-росіянина. В результаті такого «доопрацювання» автором було внесено 19 нових епізодів, вилучено близько 50 та перероблено 9 епізодів.

Виправивши «недоліки» першої редакції, оцінюючи роман з позиції сучасності та порівнюючи два видання твору 1929 року та 1956 року, доходимо висновку, що це досить відмінні романи, при чому останній його варіант немає, як такої, художньої вартості. Редагування твору перетворило його з правдиво-реалістичного на прикрашено-ідеологічний. Головна причина так званого «творчого вдосконалення» роману крилася у принагідно порушеному, попри ідеологічну заборону, національному питанні. Автор не побоявся гостро, актуально змалювати те, про що у 20–30-ті роки не лише боялись писати, а й говорити. Ось чому ми на основі порівняльного аналізу спробуємо зіставити та порівняти дві редакції роману «Чорне озеро»: першу – 1929 року та останню – 1956 року, як дві протилежні точки зору на єдину проблему і, разом з тим, показати, що було вилучено та додано нового. Варто зазначити, що ще в 20-х роках ХХ ст. «Чорне озеро» було віднесено до золотого фонду української класики.

Тема твору письменником обрана досить актуально хоча й, можна сказати, сміливо: боротьба алтайців у 20-х роках ХХ ст. проти «колонізаторів-урусів», про їх глибоко національний патріотизм та небажання втручатися в їхнє життя інших (чужих). Саме

порушена проблема дала підставу назвати даний твір, за І.Ф. Приходьком, «роман-зболений», «роман-протест», «роман-виклик». Автор змальовує цю невеличку націю ойротів-алтайців 20-их років ХХ ст., котрих є лише 55 тисяч, палкими патріотами-шовіністами. Порушуючи гострі проблеми того часу «малого» народу, письменник, як виходець з простолюду, стає, закономірно, на їх бік, тим самим правдиво змальовуючи описувані події.

Головних героїв твору можна умовно поділити на дві групи: першу групу (центральну) представлятиме інтелігенція в образі Івана Токпака, його дочки учительки Тані та лікаря Теміра, що кожен сам по собі є втіленням національно-патріотичної та свідомої особистості та другу групу, яку представляють місцеві шамани та «уруси», як дуальна опозиція першій. Зокрема інтелігенти – це ті етнообрази, що конструюють не лише індивідуальні риси, а й етнічно-національну ідентичність, екзотику красвидів, останні з яких слугують контрастом до моносповідей, діалогів, полілогів героїв роману. Етнічні інтелігенти репрезентують усю ойротську націю. Через образи першої групи, їхні діалоги, монологи, різного роду дії з «дачниками», яскравим втіленням яких є Ломов – художник із Москви, автор намагався реалізувати головну ідею твору, а разом з тим, показати його й трагедію через смерть Тані та її покривджену пам'ять, втіленням якої була картина «Кара – Кол» або «Чорне озеро», намальована Олексієм Петровичем Ломовим.

Проте, порівнюючи два варіанти одного роману, бачимо, що в останньому з них вставлено, перероблено, скорочено й вилучено ряд діалогів, натомість зустрічаємо новий образ, *«якого не було в першій редакції, резонер, «благодійник» сиротів – Дмитро Іванович Смирнов, історик, що пише про події після 1917 р., учасником яких тут, на Алтай, він був»* [Приходько 1993: 122]. Або ж: *«У новій редакції твору, не порушуючи сюжетного плетива, автор тлумачить національне питання в дусі ленінської національної політики... Та автор досяг нового ідейного звучання твору, поперше, введенням героя, історика Смирнова, що своїми поглядами*

на національне питання та усім складом характеру – повна протилежність художникові Ломову, і по-друге, чіткішою авторською оцінкою тих рис образу Ломова, які підкреслювали в ньому насамперед морального покруча. На жаль, не всюди ті епізоди, в яких присутній Смирнов, органічно злилися з іншими. До того ж, він виступає тільки в ролі спостерігача, хай і розумного та обізнаного, але все-таки спостерігача, що висловлює окремі менторські зауваження з приводу подій, сам же активної участі в них не бере. Все це робить образ Смирнова трохи штучним, механічно вставленим у твір» [Родько 1965, 12: 152]. Таким чином й зазнає трансформації образна система останнього видання роману, адже крім двох головних груп героїв з'являється сторонній персонаж, що займає одноосібну, окремішню позицію. Знайомство Смирнова з Ломовим спершу відбувається, як історика з художником, а вже згодом як людини з людиною. Оскільки позитивний образ Дмитра Івановича мав протиставлятися негативному образу Олексія Ломова, тому й зрозуміло, чому не лише як людина, а й як художник, Ломов не був до вподоби Смирнову.

Сюжетно-композиційна організація тексту, що реалізується через кілька рухливих, динамічних сюжетних ліній, заслуговує особливої уваги. Основна подієва картина твору розгортається у дуальній територіальній взаємодії, а саме: Чемал – невелике селище на Алтайї та Москва. Причому переважна більшість подій роману відбувається на території ойротів і лише прикінцева дія переноситься до Москви, на батьківщину Ломова. Такий територіальний дисбаланс, з первагою першого – зрозумілий та закономірний, адже в центрі уваги письменника є висвітлення проблем національної свідомості алтайців, а не політичної заангажованості росіян.

Художня галерея образів наповнена різними за національно свідомою приналежністю, освітнім рівнем, віруванням людьми: Манченко – інженер з України, Ломов – художник з Москви, «тьотя Груша» з В'ятки, Іван Макарович Токпак, Таня, Темір – місцева еліта в образі двох учителів та одного лікаря; кам Натрус, Мабаш –

образ шаманів-язичників, що користуються послугами своїх богів. Так для художника Ломова, що сповідує державні й особисті інтереси, усі алтайці є «дикими туземцями». Чуже він так і сприймає, як чуже. Це проявляється і в зверхній розмові з місцевим населенням, і особливо з Танею, яку хоч і кохає, проте своєю необдуманістю, лицемірством, поставивши державне, мистецьке над особистим, призвів до її загибелі.

Довершеним образом твору є інженер з України Манченко. Колоритна постать українського інтелігента, на противагу московського Ломова, змальована з великою любов'ю. Він не лише поважає алтайських ойротів, а й має по відношенню до них благородну мету: провести велику залізницю у горах, здійснити електрофікацію краю. Для цього він здійснює певні розрахунки, робить плани. Разом з тим Манченко виступає провідником між Ломовим та місцевою інтелігенцією, що показали себе щирими патріотами. Завдяки інженеровим старанням Ломов знайомиться з вчителями Іваном Токпаком та його дочкою, майбутньою коханою чи коханкою, Танею Токпак, лікарем Теміром, що володіє європейськими мовами. Така територіальна опозиція зуміла показати та розкрити різні точки зору на національну проблему, що є домінуючою у романі. В результаті ми побачили, що місцеві жителі *«гостро відчують національну кривду, живуть тривогою за долю невеликого свого народу, що опинився перед загрозою повного знищення – і через дикі умови життя, і через визиск, пограбування їхніх багатств вже в умовах червоної імперії»* [Приходько 1993: 123]. Таку ж позицію займають й інші персонажі твору, такі як шамани: кам Натрус та його спільник Мабаш. Зокрема кам Натрус вголос висловлює мрію комуністів про те, що вони хочуть ойротів загнати далеко в гори, *«щоб ми там виздыхали, як худоба лютої зими. Усі краці долини в їх руках! Гей! Тут треба щось робити і швидко, бо там буде пізно!»* [Гжицький 1929, 7: 166].

На противагу місцевим інтелігентам, що вирішують усе словом та розумом, кам Натрус та Мабаш доходять висновку, що

вбивати чужоземців потрібно лише у співдружності та одноосібно, оскільки це, на їх думку, єдиний спосіб, хоча й не гуманний, проте дієвий. При цьому об'єднуючою силою алтайців мають стати тувльчі – співаки героїчних епопей, котрі б прославляли у своїй піснях давній славний Алтай. Як бачимо, захистити свій край вони готові за всяку ціну: і за допомогою злочину (вбивства), і кровопролиття, і просто різних перешкод на шляху «урусів». Проте аналізований загальний фон сюжетно-композиційної організації роману не дає цілісної картини при розкритті його жанрової особливості. Це можна краще простежити за допомогою образотворчого чинника, а саме: діалогів та монологів головних героїв твору. Тут автор вдається до дуальної концепції діалогу між «своїм» (ойротами) та «чужим» («урусами»). Така позиція митця дає чіткіше, прозоріше та різнобічне вирішення головної теми та проблеми роману. Діалоги Ломова, Тані, Теміра, Манченка, Токпака показують різні точки зору на одну і ту ж проблему. В результаті Манченко, доводячи Тані про переваги технічного прогресу усіх народів, показує себе великим наївним мрійником, котрий вважав, що й інші думають, так як і він. Аби переконати молоденьку вчительку, що виростає у гірському аїлі в родині патріотів, змінити свою думку, так як і колись змінив свою, інженер наводить власний приклад з дитинства, коли він теж був захоплений твором Черкасенка «Казка старого млина», в якому говорилося про незаймані степові простори, романтику природи без шуму машин тощо, та свою думку змінив. До речі, в останньому виданні роману прізвище українського письменника вилучено.

Манченко думав, що сила науки й техніки лише потішить народ, котрий ніколи й не знав засобів цивілізації, проте, як виявилось, помилявся. Якщо образ Тані змальовано як такий, що інколи сумнівається, то протилежним до неї виписано образ Івана Макаровича Токпака – її батька: стійкого, твердого, рішучого чоловіка, що не боїться в очі сказати художнику про його національний шовінізм, про життя кожного на своїй території. Для цього автор

вкладає в уста Токпака слова: «... хіба ж, наприклад, руським мало своєї території?.. Чому вони покинули степ і лізуть до нас, у гори, де нам самим так тісно?» [Гжицький 1929, 7: 202].

На прикладі місцевого учителя та етнографа Івана Токпака та його сім'ї, лікаря Теміра, що навчався у Москві, а служити присвятив себе рідному народові, романіст художньо хотів показати, що цивілізація, культура є необхідною у сучасному світі, проте важко сприйнятною для людей, що ніколи не знали вторгнення інших, що усе в житті будь-якої нації повинно проходити гуманно, органічно, враховуючи особливості її історії, а не нав'язливо чи силоміць.

Позиція Івана Макаровича з точки зору сьогодення виокреслена досить модерно. Адже проблема територіальної незалежності, національної окремішності, власної державності є досить актуальною. Автор виявився в цьому плані далекоглядним, а можливо, й примітив маску Токпака на себе, аби через нього виразити своє зболене «Я», що було на довгі роки втрачене через поневіряння на далекій Півночі, а можливо й зачепив проблему ойротської України, маємо на увазі під словом ойроти – українці, що теж довгий час були меншовартісними, територіально та державно залежними.

Цікаво описано й діалоги Тані з Ломовим. Автор при цьому вдається до різних художніх засобів: обірваної фрази, антитези, гумору, зокрема іронії, коли художник дражливо нагадує молодій дівчині, що поскільки її мати за походженням росіянка, то й вона відповідно не алтайка, а така ж «руська», як і він, Ломов. На що вона йому відповідає: «– З виховання так – я не алтайка. Я мала честь, – сказала вона з іронією, – «запричаститися» руською культурою. Мого батька, як ви знаєте, насильно охрестили і зробили інтелігентом, а мене запричастили руською культурою. Але не великою, ні, тою кінцевою, маленькою, примітивною, тою, що дозволяє вже неофітові відрікатися своїх братів, своїх рідних, тих, що кочують в юртах, їдять конину без солі і ніколи не миються...» [Гжицький 1929, 7: 218]. До цього ж доречно й згадати відповідь алтайки Ломову на процес уподібнення, асиміляції, на прикладі

батька Тані, коли алтайські чоловіки одружуються з росіянками, а ті, як наслідок, родять їм *«косооких, щелепастих хлопчиків, як докір вам. Вони родять месників, що стануть проти вас»* [Гжицький 1929, 7: 219]. Цитовану словесну дуель було вилучено з нової редакції 1956 року.

Можна сказати, що образ Тані – це теж свого роду приклад жінки-месника, яка хоча б силою слова, жіночого чару, ойротської ментальності зуміла зупинити настирливого чужоземця, за її ж словами, «у рожевій обгортці». Позиція так званої «ломовщини» (від слова «ламати») показана не лише на прикладі його дій, вчинків, а й багатослівності з приводу Алтаю, його традиції, вірування, зокрема шаманізму.

Такі собі самолюбиві, горді, пихаті «Ломови» ніколи не забували й вкотре нагадати, що за все потрібно подякувати його «руським» людям, особливо за будівництво Дніпрельстану на Україні, що лише завдяки їм чи то Україна, чи то Алтай мають чи матимуть все, що необхідно для модернізації життя. Позиція художника тим самим не лише засмутила Таню, а й просто шокувала Манченка. Проте, коли український інженер лише обурився, то автор словами молодої алтайки різко відказав: *«... Та ви... виссали з України стільки, що Дніпрельстан, допускаю навіть, що за ваші гроші, ніщо в порівнянні з тим, що ви забрали...»* [Гжицький 1929, 7: 222]. Порівнюючи дві редакції роману, з останньої ці слова були вилучені.

Особисте «я» дівчини роздвоюється: з одного боку вона любить свій народ, свій край, з іншого – алтайців засуджує та застерігає, що *«ще трохи і він не пустить вас більше на свою землю, що ви його витіснили з неї...»* [Гжицький 1929, 7: 218]. Й натомість, читаємо далі, чує у відповідь слова Ломова, що «у вас нема майбутнього». Ці слова в кінці роману справдяться через смерть героїні. Про це говорить й І.Ф. Приходько: «Діалоги ніби пророчі. Не випадково є й загибель, за сюжетом, самої Тані – і не через кого, а саме через того «руського» художника Ломова» [Приходько 1993:

124]. Не останню роль при цьому відіграє й сама назва твору «Чорне озеро» й образ водної стихії.

Уже натяк на трагедію міститься у першому слові назви роману, зокрема через його кольористику. Адже, як правило, асоціативно чорний колір несе в собі негативне смислове навантаження чогось похмурого, поганого, трагічного. Крім цього, за І.Ф. Приходьком, *«важливою є ще й така художня деталь – «вода». Води бояться алтайці, у них нехить до неї. Води боїться Таня, їй напроорочила колись циганка, що загине од води (що й сталося). І на картині Ломова – Чорне озеро, почвари виходять з води, від них намагається врятуватися дівчина, змальована з Тані, в очах її жах і безнадія»* [Приходько 1993: 124]. З подібним моментом ми зустрічаємось, коли намагаємось пояснити любовні відносини алтайки Тані та московського художника. Їхні болючі відносини не лише впливають на них самих (більшою мірою на Таню), а й на алтайців: маємо на увазі її батька – учителя Івана Макаровича Токпака та лікаря Теміра, що кохає Таню понад усе, боготворить її. Ось чому Ломов для Теміра – ворог нації, людина, що збезчестила незаміжню дівчину і призвела до її вагітності. До речі, даний епізод, як усі інші епізоди, що стосуються інтимних стосунків Тані з Ломовим та тьоті Груші з інженером Манченком було вилучено в останній редакції, аби приховати особисте нецнотливе життя суспільства. Більшою мірою це стосувалось Ломова та Манченка, як представників тогочасної державної системи. Аби затамувати свій душевний біль, Таня їде до старих Токпаків, що з дитинства прищеплювали їй алтайську стійкість, характер, готовність покласти життя за долю країни. Там вона й трагічно, без супротиву природній стихії гине. Смерть Тані виявилась жорстокою, проте потрібною жертвою богам, бо одразу повинь відступила. Отже, жертва однієї маленької людини врятувала в свою чергу цілий народ: страшно і благородно.

Цікавою у творі є позиція автора стосовно реципієнта у двох редакціях роману. Якщо у попередніх прозових творах автор пер-

сонально, як правило, не коментував позицію свою чи героїв, а висловлював її через гетеродієгетичного наратора-оповідача, то інша ситуація у «Чорному озері». Авторський коментар в матриці роману хоч поодинокий, бо зустрічається лише двічі, проте наявний. Тут письменник висловлюється з метою підтвердити здогадку реципієнта про описуваний об'єкт, наприклад: «Доктор Темір, – а читач, певно, здогадався, що це був він...» [Гжицький 1974, Т.1: 316] чи однотипний інший коментар: *«Тріш, а читач певно сам здогадався, хто був за провідника...»* [Гжицький 1929, 8: 216]. Усе це підкреслює своєрідність індивідуального стилю автора.

Як бачимо, роман «Чорне озеро» В. Гжицького позначений модерністським дискурсом, що уже панував в українській прозі 20-30-х роках ХХ ст. Домінантою твору є епічно широкий погляд автора на минулу епоху та людей в їх бінарній опозиції: «свій» – «чужий», «особисте» – «суспільне» та поєднання суспільного, соціально-політичного й морально-етичного планів, при чому, як бачимо, морально-етична сторона відсувається на задній план у двох редакціях роману.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Гжицький 1929 – Гжицький В. Чорне озеро (Кара-Кол): Роман / В.Гжицький // Жовтень. – № 7. – С. 137-272.
- Гжицький 1929 – Гжицький В. Чорне озеро (Кара-Кол): Роман / В. Гжицький // Жовтень. – № 8. – С. 133-318.
- Гжицький 1974 – Гжицький В. Твори в 2-х томах., Т.1. / В.Гжицький – К.: 1974. – С. 21-319.
- ЛСД 2006 – Літературознавчий словник – довідник / за ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. – К.: ВЦ «Академія», 2006. – 752 с. (Nota Bene).
- Приходько 1993 – Приходько І.Ф. Творчі портрети українських письменників ХХ століття: Посібник для вузів і шкіл / І.Приходько – Хмельницький : Поділля, 1993. – 160 с.
- Родько 1965 – Родько М. 7 видань одного роману / М. Родько // Вітчизна. – 1965. – № 12. – С. 152-154.
- Тимочко 1995 – Тимочко П. Один з українських Овідіїв / П.Тимочко // Русалка Дністрова. – 1995. – № 18 (64). – С. 2.
- Стаття надійшла 10 вересня 2013 р.*